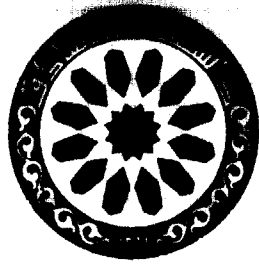

1۴۹۹۱

کتابخانه مرکزی دانشگاه امام صادق (ع)

شماره ثبت ۱۴۲
شماره ۳

دانشگاه امام صادق (ع)

دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد

" بررسی ابعاد انسانی در نظام اقتصادی اسلام "

پایان نامه کارشناسی ارشد پیوسته

استاد راهنما : حجة الاسلام والمسلمین دری نجف آبادی

اساتید مشاور:

جناب آقای دکتر اسدالله فرزین وش

حجة الاسلام والمسلمین مصباحی

کد: ۶۶

نگارش از: حامد مومنی

خرداد ماه ۷۵

تاریخ:

دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد مسؤول عقایدی که

نویسنده در این پایان نامه اظهار نموده است، نمی باشد.

کلیه حقوق ناشی از این اثر متعلق به دانشگاه امام صادق علیه السلام است

می باشد. و هر نوع استفاده از کل یا بخشی از آن مانند واگذاری به دیگر

مؤسسات، چاپ و مانند آن منوط به اجازه کتبی از دانشگاه می باشد.

تقدیم به:

این اثر ناقابل را به روان پاک تمامی رهروان صادق اسلام
ناب که جز به پیاده شدن احکام آن نیاندیشیدند و خون
گلرنگشان گواه صداقت و راستی آنهاست، و بالاخص روح
ملکوتی امام خمینی (ره)، شهدای انقلاب اسلامی، جنگ
تحمیلی و شهیدان همیشه راست قامت تاریخ آیت الله سید
محمد باقر صدر و آیت الله دکتر بهشتی و عموماً به همه
اندیشمندانی که خالصانه در پی حق و حقیقت می باشند،
تقدیم می نمایم.

تقدیر

بر خود لازم می‌دانم از کلیه اساتید محترم بخصوص استاد
راهنما حجة الاسلام والمسلمین دری نجف آبادی و اساتید
مشاور حجة الاسلام مصباحی و جناب آقای دکتر فرزین‌وش،
دوستان و خانواده‌ام که هر یک بنحوی اینجانب را در تهیه
این تحقیق حمایت و پشتیبانی نموده‌اند، تشکر و قدردانی
بعمل آورده و از خداوند متعال توفیق روزافزون آنان را در
خدمت به اعتلای تعالیم اسلامی مسئلت نمایم.

حامد مؤمنی

تیرماه ۱۳۷۵

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۵- یا	مقدمه
۱	فصل اول: مفهوم ابعاد انسانی
۲	الف - اقتصاد با ابعاد انسانی
۹	ب - ملاحظات انسانی در تئوریهای اقتصادی
۲۳	ج - انسان و توسعه اقتصادی
۲۹	(۱) نقش انسان در توسعه اقتصادی
۳۱	(۲) سرمایه‌گذاری در نیروی انسانی
۳۴	نتیجه
۳۷	فصل دوم: ابعاد انسانی از دیدگاه اقتصاد اسلامی
۳۸	الف - شناخت اقتصاد اسلامی
۳۸	(۱) اسلام و تئوریهای اقتصادی
۴۵	(۲) ماهیت اقتصاد اسلامی
۴۹	(۳) روش‌شناسی تحقیق پیرامون اقتصاد اسلامی
۵۱	(۴) اهمیت اقتصاد اسلامی
۵۵	ب - جایگاه انسان در اقتصاد اسلامی
۵۹	ج - ویژگی انسانی اقتصاد اسلامی
۶۲	(۱) حفظ ارزش و مقام انسان
۶۳	(۲) خدمت به انسان
۶۶	نتیجه

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۶۸	فصل سوم: نمونه‌های ابعاد انسانی در نظام اقتصادی اسلام
۶۹	الف - امتیازات انسان در فعالیتهای اقتصادی
۶۹	(۱) سهم نیروی انسانی
۷۲	(۲) مالکیت منابع طبیعی
۷۷	ب - برنامه‌های حمایتی
۷۷	(۱) اصول و مبانی حمایت
۷۷	(۱-۱) حق عمومی انسانها در ثروتهای طبیعی
۷۸	(۱-۲) حمایت از محرومین و مستضعفین
۷۹	(۱-۳) اصالت نیاز انسان
۸۱	(۱-۴) توازن اجتماعی
۸۲	(۲) سیاستهای حمایتی
۸۳	(۲-۱) مالکیت منابع تولیدی
۸۵	(۲-۲) سرمایه‌گذاری و تولید
۸۵	(۲-۳) تأمین اشتغال
۸۶	(۲-۴) پرداختهای انتقالی
۹۰	نتیجه
۹۲	نتیجه‌گیری
۹۶	کتابنامه

چکیده پایان نامه :

ابعاد انسانی ابعاد است که به انسان متوجه بوده و به عبارتی انسان از این ابعاد مورد توجه قرار می‌گیرد. معنی مورد توجه قرار دادن، جلوگیری از وارد آمدن هرگونه خسارت و ضربه است، و خسارت در مورد انسان می‌تواند از نزول شان انسانی او تا محرومیت از مواهب مادی و معیشتی را شامل گردد. نظام اقتصادی اسلام برخلاف دیگر نظامهای اقتصادی از ابعاد گسترده و عمیقی برخوردار است که در آنها انسان مورد توجه قرار گرفته است.

گسترده‌گی این موضوع بحدی است که تمام آنرا فرا گرفته و بر این اساس می‌توان بطور کلی نظام اقتصادی اسلام را یک نظام انسانی خواند. نظامهای اقتصادی مطرح و رایج در جهان معاصر نیز هدف مجموعه سازوکارهای اقتصادی یک جامعه را تامین نیازهای مادی و معنوی انسان از طریق تولید کالاها و خدمات می‌دانند. ولی در مسیر وصول به این هدف انسان خود بدست فراموشی سپرده شده و تبدیل به وسیله‌ای در خدمت و در مواردی قربانی آن شده است. تجارب تاریخی و معاصر از عملکرد نظامهای اقتصادی نشان دهنده، لطمات و خسارات فراوان انسانی است. در الگوی رشد و توسعه نظام اقتصادی اسلام، سیاستهایی که بجای راحت و آسوده کردن زندگی برای انسانها به آنها ضرر می‌رسانند و هزینه‌های انسانی در آنها بالاست، جایی ندارند. بطور خلاصه خصوصیت اصلی یک چنین نظام کاملاً نوینی این است که قبل از هر چیز دیگری مانند تولید ثروت، افزایش کارایی و بهره‌وری، سودآوری و غیره بر توجه به آدمیان استوار است و لازمه چنین ساخت اقتصادی، بهره‌گیری از امکانات عظیم فنی و علمی برای نبرد با تیره روزی و نزول شان آدمی است. تفکر و اندیشه اقتصادی متمرکز بر انسانها بدین ترتیب درصدد تغییر نهادهای فعلی در جهت یک سیستم جایگزین است که هدفش تحقق سیاست کلی برای با لا بردن ارزش انسانی در تولید و امور مختلف زندگی مانند کار، جمعیت، بهداشت، مسکن و ... می‌باشد، تا در پناه آن استفاده از مزایا و مواهب زندگی منحصر به اقلیت محدودی نباشد.

مقدمه

اصلی ترین نقش یک نظام اقتصادی، تأمین نیازمندیهای مادی انسان می باشد. و هیچ یک از سیستم های اقتصادی این نقش اصلی را درباره خود منکر نبوده و بر عکس داعیه تحقق بهتر و کاملتر آنرا دارند. با اینحال سیستمهای اقتصادی در روشی که جهت تحقق این هدف در پیش می گیرند با یکدیگر متفاوت می باشند. تجاری که در عمل از حرکت این سیستم ها در مسیر هدف فوق در تاریخ بوقوع پیوسته، نشان دهنده لطمات و خسارات فراوانی است که بر انسان وارد شده است. نظام اقتصاد اسلامی نیز شیوه و روشی مخصوص بخود برای تأمین نیازهای مادی انسان دارد که مبتنی بر تعالیم اقتصادی مکتب اسلام می باشد. یکی از اساسیترین ویژگیهای این نظام که آنرا از سایر نظامهای اقتصادی متمایز می سازد این است که برنامه ها و سیاستهای آن همگی در چارچوب ابعاد انسانی طرح ریزی شده است که مانع وقوع هرگونه خسارتی بر انسان میگردد. و هدف اصلی این تحقیق مطالعه و بررسی این ابعاد انسانی در نظام اقتصادی اسلام می باشد.

در بیان علل انتخاب این موضوع جهت تحقیق در قالب یک پایان نامه تحصیلی، علاوه بر علاقه شخصی به مباحث مربوط به نظامهای اقتصادی باید به ضرورتهای بسیار فراوانی که موقعیت فعلی جهان، جوامع اسلامی و بالاخره کشور اسلامی خودمان برای شناخت و تدوین اقتصاد اسلامی ایجاب می کند اشاره نمود. از طرفی جهان با پشت سر نهادن تجربه های تاریخی از اجرای دو نظام فراگیر اقتصادی سرمایه داری و سوسیالیستی به برهه ای از زمان رسیده است که نیازمند الگویی نوین برای حیات اقتصادی خویش می باشد. و از طرف دیگر جوامع اسلامی بدون توجه به الگوی اسلامی گرفتار تقلید و پیروی از الگوهای کهنه شده و تجربه شده جهان در زمینه اقتصاد شده اند. و از همه مهمتر کشور اسلامی خودمان در دوران سازندگی و توسعه

اقتصادی در صدد ارائه الگویی عملی از یک نظام اقتصادی اسلامی است، و در این راستا نیازمند برنامه‌ها و سیاستهایی است که به این هدف جامه عمل بپوشاند. و لذا روشن شدن حدود و ثغور برنامه‌ریزی در نظام اقتصادی اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. و ابعاد انسانی یکی از مهمترین چارچوبهای برنامه‌ریزی در نظام اقتصاد اسلامی را تشکیل می‌دهد. زیرا علاوه بر برنامه‌های خاصی که در نظام اقتصادی اسلام منطبق با این ابعاد مقرر گردیده است، برنامه‌ها و سیاستهای دیگری که مطابق با شرایط عینی زمان و مکان و غیره در یک سیستم اقتصادی مبتنی بر تعالیم اسلامی تدوین میگردند نیز بایستی در قالب و چارچوب این ابعاد بوده و بهیچ وجه از آن خارج نشوند.

از آنجا که منابع و متون مربوط به اقتصاد اسلامی بسیار محدود می‌باشد، بالتبع منابع و متونی که در زمینه این موضوع خاص حاوی اطلاعات و یا بعضاً حتی اشاره‌ای باشند، بمراتب محدودتر بوده است. بطوریکه در طی مطالعاتی که در این زمینه از منابع مختلف بزبانهای فارسی، عربی و انگلیسی بعمل آمد، به هیچ نوع مقاله، کتاب و بطور کلی نوشته‌ای منسجم در باره این موضوع برخورد نشده است. و لذا در جمع‌آوری مطالب مورد نیاز، تکیه اصلی در درجه اول، از متون اصلی اسلام یعنی قرآن و حدیث که بگذریم، اشارات و ایده‌های کلی و کوتاهی بوده است که در متون بنگارش در آمده توسط اندیشمندان بزرگ اسلامی در عصر حاضر همچون امام خمینی (ره)، شهید سید محمد باقر صدر (ره)، امام موسی صدر، شهید بهشتی، شهید مطهری و... موجود بوده است. و در برخی موارد از کتب عربی در زمینه اقتصاد اسلامی نیز جهت تکمیل ایده‌های مورد نظر استفاده شده است. البته در باره مفهوم ابعاد انسانی مطالب نسبتاً جامعی از منابع خارجی جمع‌آوری گردیده است، و این مسئله خود بیانگر توجهی است که اندیشمندان اقتصادی در اقصی نقاط جهان به این موضوع نموده‌اند. و گویی حرکت فکری آنان بنوعی در جهت کشف ابعاد انسانی در نظام اقتصاد اسلامی می‌باشد. البته این اقبال علمی به تعالیم

اقتصادی اسلام در عصر حاضر توسط متفکران اسلامی مورد توجه قرار گرفته و آثار ارزنده‌ای در این زمینه به جهانیان ارائه گردیده است. ولی با کمال تأسف این حرکت طی سالیان اخیر با از دست رفتن شخصیت‌های بزرگ جهان اسلام با وقفه‌هایی روبرو شده است. و تأسف بیشتر آنکه برخی از آثاری که امروزه در زمینه اقتصاد اسلامی بنگارش در می‌آیند، از روح اسلامی لازم برخوردار نبوده و بعضاً منطبق با تئوریهای رایج اقتصادی است. و این مسئله وظیفه و مسئولیت متفکران اسلامی را در حوزه و دانشگاه جهت ارائه آثاری که بتواند خط سیر تحقیق در زمینه اقتصاد اسلامی را همچون آثار و اندیشه‌های آن شخصیت‌های بزرگ اسلامی، متحول نماید، بیش از پیش سنگین می‌کند.

سؤال اصلی برای این تحقیق چگونگی برخورداری نظام اقتصادی اسلام از ابعاد انسانی بوده است که بر همین اساس، فرضیه تحقیق بیانگر برخورداری گسترده و عمیق آن از این ابعاد می‌باشد، و سؤالات فرعی در باره مفهوم ابعاد انسانی، دیدگاه کلی مکتب اقتصادی اسلام در باره ابعاد انسانی و بالاخره نمودها و مصادیق ابعاد انسانی در نظام اقتصادی اسلام مطرح شده است. مفروضات تحقیق تأمین رفاه مادی انسان بعنوان هدف اصلی نظام اقتصادی، روشهای مختلفی که نظامهای اقتصادی در جهت تحقق این هدف در پیش میگیرند و اینکه برخی از آنها با خسارات انسانی همراه میباشد، در نظر گرفته شده است. و بر این اساس میتوان به بیان تعریفی از مفهوم ابعاد انسانی نیز پرداخت. زیرا اصولاً ابعاد انسانی ابعاد است که به انسان متوجه بوده و انسان را مورد توجه قرار میدهند. کما اینکه منظور از ابعاد زیست محیطی، ابعاد است که مسائل زیست محیطی را مورد توجه قرار می‌دهند. و منظور از مورد توجه قرار دادن در این موارد، جلوگیری از وارد آمدن هرگونه خسارت و ضربه به انسان و یا محیط زیست می‌باشد. این خسارت در مورد انسان میتواند از نزول شأن انسانی او تا محرومیت از مواهب مادی و معیشتی را شامل گردد. البته در این تحقیق تنها ابعاد انسانی اقتصاد اسلامی مورد توجه بوده است. ولی با توجه به اینکه یک

نظام اقتصادی در مسیر حرکت خود جهت تحقق رفاه اقتصادی برای انسان بایستی ملاحظات دیگری مانند ملاحظات زیست محیطی، سیاسی، فرهنگی و غیره را نیز مورد توجه قرار دهد، میتوان در تحقیق‌های جداگانه‌ای به بررسی ابعاد زیست محیطی، ابعاد سیاسی، ابعاد معنوی و... نیز در نظام اقتصادی اسلام پرداخت.

بر اساس سؤالات فرعی، پایان نامه از سه فصل تشکیل گردیده است، که در هر فصل یکی از آنها مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. اولین سؤال فرعی درباره موضوع تحقیق، مفهوم ابعاد انسانی می‌باشد که در فصل اول بدان پرداخته شده است. جایگاه ابعاد انسانی در ارتباط با نظام اقتصادی نشان دهنده معضلات و مسائلیست که نظامهای اقتصادی حاکم در جهان با آنها روبرو هستند. این معضلات از تجزیه تحلیلهایی نشأت می‌گیرد که درباره هدف نظام اقتصادی بعنوان وسیله‌ای برای تولید حداکثر کالاها و خدمات با کمترین منابع صورت پذیرفته است، و باعث گردیده تا انسان خود بدست فراموشی سپرده شده و تبدیل به وسیله‌ای جهت تحقق این هدف گردد. این امر باعث شده تا تمامی نهادهای نظام اقتصادی در مسیر بیراهه حرکت کرده و کمتر به نیازهای واقعی آدمی تطابق داشته باشند. علم اقتصاد نیز که وظیفه مطالعه کارکردهای نظام اقتصادی و ارائه تجزیه تحلیلهای، نتیجه‌گیریها و تجویزات را درباره آن بر عهده دارد، دچار یکسونگری شده و در نظریات و تئوریهای خود تنها به هدف تولید کالاها و خدمات پرداخته و هرگونه ملاحظه دیگری را حذف می‌کند. و لذا در نظریات توسعه تا چند دهه اخیر توجه اصلی به عامل سرمایه و انباشت آن بوده است. ولی طی دهه‌های گذشته توجهات بسیار زیادی به عامل انسانی و سرمایه‌گذاری در آن صورت پذیرفته است. این مطالب فهرست اجمالی مطالبی است که در فصل اول ارائه می‌گردد. بدین ترتیب در قسمت اول مفهوم نظام اقتصادی با ابعاد انسانی و در قسمت دیگر جایگاه ملاحظات انسانی در تئوریهای اقتصادی و بالاخره در قسمت آخر جایگاه و موقعیت انسان در توسعه اقتصادی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

در فصل دوم بر اساس این سؤال که دیدگاه کلی اقتصاد اسلامی درباره ملاحظات انسانی در اقتصاد چیست، ابتدا در قسمتی مستقل به ارائه مباحثی در راستای شناخت اقتصاد اسلامی پرداخته و در قسمتی دیگر جایگاه انسان بر اساس مبانی اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد. زیرا بر اساس شناختی که از اقتصاد اسلامی حاصل می‌گردد، روش تحقیق درباره آن باید در جهت کشف آن از طریق مطالعه متون و مبانی اولیه اسلامی باشد. و بر اساس چنین روشی، اقتصاد اسلامی دیدگاهی خاص درباره انسان دارد که مبتنی بر تعالیم اسلامی است و بازتاب این دیدگاه در نظام اقتصادی اسلام بصورت ملاحظات گسترده‌ایست که بایستی برای انطباق نظام اقتصادی با دیدگاه مورد نظر اسلام درباره انسان در هر لحظه از زمان مورد توجه قرار گیرد. و این همان ویژگی انسانی اقتصاد اسلامی است که عبارتست از برخورداری نظام اقتصادی اسلام از دو بعد عمده در ملاحظات مربوط به انسان، که در آخرین قسمت فصل دوم ارائه می‌گردد.

فصل سوم در پاسخ به این سؤال که نمودهای ویژگی انسانی در نظام اقتصادی اسلام چه مواردی باشد، به کند و کاوی در زمینه این نمودها می‌پردازد. و در این ارتباط دو نمود عمده را مورد بررسی قرار می‌دهد. ابتدا امتیازات عنصر انسانی در نظام اقتصادی اسلام به عنوان نمودی از بعد حفاظت از مقام و ارزش الای انسان در اقتصاد اسلامی مورد بحث قرار گرفته است. و سپس حمایت‌های نظام اقتصادی اسلام در جهت تأمین نیازهای مادی انسانها بعنوان نمودی از بعد خدمت به انسان در راستای رفاه او در زندگی مادی بررسی گردیده است. تنها امید نگارنده در نگارش این پایان‌نامه برداشتن گامی هر چند کوچک در مسیر شناخت اقتصاد اسلامی بعنوان یکی از عزیزترین آمال و آرزوهای همه پویندگان راه حق در عصر حاضر بویژه شهداء، صالحین و مصلحین اجتماعی که در مسیر اصلاح جامعه آنها به شدت مورد نیاز می‌یافته‌اند، و آنگاه که آنها با تمام ابعادش بصحنه اقتصاد درآورده‌اند، جان شیرین خود را در راه تحقق عملی آن قربانی کرده‌اند، می‌باشد.

در پایان این مقدمه تذکر چند نکته را لازم و ضروری می دانم. اول اینکه این تحقیق به هیچ وجه مدعی پیمودن تمام مسیر در زمینه موضوع مورد بحث نبوده تا رسیدن به مرحله بلوغ این گونه مباحث راهی بس طولانی در پیش است. این تحقیق را صرفاً میتوان دربرگیرنده طرح کلیات موضوعی دانست که در ادبیات رایج اقتصادی که هم اکنون در محافل دانشگاهی جامعه ما مطرح می باشد، کمتر مورد توجه می باشد. در این تحقیق تکیه اصلی بر آثار نویسندگان گرانقدری بوده است که در زمینه اقتصاد اسلامی در دسترس بوده است. و زمینه تحقیقات گسترده در منابع و متون اسلامی اعم از قرآن و حدیث درباره این موضوع بسیار وسیع می باشد. قرآن کریم و منابع روایی مجموعه ای از اصول و قواعد انسانی را در اختیار می نهد که با جمع بندی آنها میتوان ابعاد انسانی ناشناخته ای را بدست آورد که نشان دهنده بینش جامع و کامل انسانی اسلام است. و نکته دوم اینکه این تحقیق در هر سطحی که موضوع را مورد بحث و بررسی قرار داده باشد، تلاشهای بعدی سطوح بالاتری را دربر خواهد گرفت. زیرا مهمترین و اصلی ترین مرحله از هر کاری آغاز آنست. بهر حال امید است مشتاقان مباحث اقتصاد اسلامی تلاشهای بعدی را در این زمینه به انجام رسانده و بزودی شاهد شکوفایی هر چه بیشتر این مباحث در محافل دانشگاهی باشیم.

ومن الله التوفیق

حامد مؤمنی

تیرماه ۱۳۷۵

تهران